

Jesús Eduard Alonso i López

HISTÒRIA DE GANDIA

Segles XIII-XX

Fotografies: Juantxo Ribes

Descripcions monumentals: Albert Vázquez i Jesús Alonso

Gandia, 2011

 col·lecció
EstructurEs

ÍNDEX

Introducció	13
1. BAIRÉN O ELS PRECEDENTS.....	17
2. GANDIA, CIUTAT DE CONQUESTA (S. XIII-XIV).....	21
2.1. La fundació: la vila	21
2.2. Camp i ciutat: petits i grans senyors.....	26
2.2.1. L'horta i els llauradors.....	29
2.3 El ducat reial i Alfons el Vell.....	32
3. L'ÈPOCA DAURADA DELS BORJA (S. XV-XVI).....	37
3.1. De l'esplendor cultural a l'expansió econòmica.....	41
3.1.1. Economia i població: el sucre en l'avantguarda.....	41
3.1.2. La florida cultural: March i Martorell.....	45
3.2. El poder local. El Consell.....	47
3.2.1. Les Germanies.....	51
3.2.2. Pirates i moriscos.....	53
3.3. Noblesa, església i poble.....	55
3.3.1. El llinatge del duc sant: política familiar, serveis a la monarquia i endeutament.....	55
3.3.2. L'Església, la Universitat de Gandia i la Contrareforma	59
3.3.3. Del poble planer i altres qüestions.....	64
4. TEMPS DIFÍCILS: DE L'EXPULSIÓ MORISCA A L'ALÇAMENT MAULET	69
4.1. 1609.....	69
4.2. La repoblació.....	71
4.3. La prostració: violència i pestes.....	74
4.4. El desenvolupament de l'oligarquia local.....	79
4.5. La Segona Germania i la Guerra de Successió.....	81
4.6. Un balanç econòmic i demogràfic. El pou i la seua eixida....	85
5. EL SEGLE DE LES LLUMS: DE L'ORDRE A LA CRISI REVOLUCIONÀRIA.....	89
5.1. Novetats en el poder.....	89
5.1.1. L'Ajuntament.....	90
5.1.2. Els ducs, absents però vigents.....	92
5.1.3. Ciutadans i nous nobles.....	94
5.1.4. Preludis de revolució.....	95
5.2. La prosperitat.....	99
5.2.1. El potencial humà.....	101
5.2.2. El camp.....	101
5.2.2.1 Producció, aliments i paisatge.....	103
5.2.3. El foment del comerç i de la indústria.....	105
5.2.4. León de Arroyal i la cultura de la Il·lustració.....	108

6. LA GRAN TRANSFORMACIÓ DEL SEGLE XIX: ENTRE LA FRACTURA CIVIL I EL REPTE MODERNITZADOR.....	111
6.1. La invasió napoleònica i el final del poder senyorial (1808-1814).....	111
6.2. Liberals i absolutistes (1814-1843).....	114
6.2.1. L'esdevenir polític: navegar en aigües tèrboles.....	115
6.2.2. La nova arquitectura del poder territorial.....	118
6.2.3. Un adéu a frares i senyors.....	120
6.3. Les dècades de la recuperació (1843-1868).....	122
6.3.1. Economia o política.....	123
6.4. <i>L'arca de Noé</i> en la darrera crisi del liberalisme revolucionari (1868-1874).....	127
6.5. El consens i el repte modernitzador (1874-1900).....	129
6.5.1. 1881: l'any màgic i l'espenta agrocomercial.....	131
6.5.2. El port i el creixement del Grau.....	133
6.6. Cultura, pensament i festa: “burgès” versus “popular”.....	134
7. EL SEGLE XX: CLIENTELISME, DICTADURES I DEMOCRÀCIA.....	141
7.1. Anys de neguit: clericals i anticlericals (1900-1923).....	141
7.1.1. Cicle expansiu, sociabilitat i crisi final de la Restauració.....	145
7.2. La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930): l'hora dels catòlics.....	148
7.3. Ecllosió i mort de la II República (1931-1939).....	153
7.3.1. La Guerra Civil.....	160
7.4. La llarga nit del franquisme i la fi de la societat rural (1939-1975).....	163
7.4.1. Postguerra i penúria.....	163
7.4.2. La recuperació del pols: els anys cinquanta.....	169
7.4.3. El desenvolupament dels seixanta i el darrer franquisme.....	171
7.4.3.1. Ambient cultural, economia i política tardofranquista.....	174
7.5. Un balanç demogràfic del segle xx.....	179
8. LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA (1975-1983) I LA FI DE SEGLE.....	181
8.1. Canvi, municipalisme i comarcalització.....	181
8.2. Traces de la Gandia finisecular.....	185
8.2.1. Renovació i expansió urbanes.....	186
8.2.2. Nous perfils de l'economia.....	187
8.2.3. Gandia i les Comarques Centrals Valencianes.....	189
8.2.4. La gestació d'una política cultural.....	190
8.2.5. L'estabilitat política.....	193
9. EPÍLEG: UNA CIUTAT DE CONSENSOS? UNA CIUTAT PER DESCOBRIR.....	197
10. CRONOLOGIA.....	203
11. SIGLES UTILITZADES I EQUIVALÈNCIES.....	207
11.1. Sigles.....	207
11.2. Mesures i equivalències.....	208
12. BIBLIOGRAFIA.....	209
13. EL PATRIMONI MONUMENTAL. IMATGES I TEXTOS.....	215
14. ÍNDEX D'IMATGES I TEXTOS.....	277

Agraïments

Amb un èmfasi especial vull mostrar el meu reconeixement a tots els que m'han ajudat a revisar i millorar el text inicial: Frederic Aparisi Romero, Vicent Olaso Sendra, Francesc Pons Fuster, José Luis Pastor Zapata, José Torres, Vicent Cremades, Lluís Sevilla Parra i Cebrià Molinero Lloret. Toni Calzado Aldaria, a més, m'ha aportat una bona porció de dades de molt d'interès. Seria injust si no destaqués la lectura detallada i amorosa d'Enric Ferrer Solivares qui, espere que per a bé, m'ha obligat a reescriure part del primer original. Per descomptat, seguisc en deute amb el meu etern mestre, Jesús Millán i García-Varela.

Així mateix, crec que és just anomenar tots aquells que d'una o una altra manera es troben darrere dels continguts: Josep Miquel Moya, Joan Pellicer i Bataller, Ferran Garcia Oliver, Josep Piera Rubio, Santiago La Parra López, Gabriel Garcia Frasquet, Eudald Gonzàlez Casanova, Eladi Mainar Cabanes, Anaclet Pons Pons, Abel Soler i Josep Camarena Mahiques. Pedro Ruiz i Manuel Ardit, mestres de mestres. Els companys Jaume Castillo, Joan Carles Faus, Bernat Martí, Borja Fuster i Empar Martí. Joan Castellà, Vicent Torres, Xavier Franco i Ferran Miralles, per molt diversos motius. Maria Rodríguez i Heliodor Faus. Els assessors intel·ligents que han estat Roger Garcia, Joan Climent i Àlvar Garcia. Sense l'ajut, la comprensió i l'alè de tots ells, i molts més, hauria estat impossible realitzar una tasca com aquesta.

INTRODUCCIÓ

Vivim una ciutat essencialment nova i heterogènia, però continuadora d'aquella que va nàixer en el segle XIII, en el marc de l'impuls guerrer i cristianitzador de l'occident feudal europeu. Anem a recórrer, doncs, vuit segles des de l'inevitable mirada de qui es troba en un altre mil·lenni i de qui sap, també, que la visió local i la general van relacionades. No hauria d'haver contradicció entre recórrer la història d'una ciutat i adoptar la perspectiva i la distància necessàries.

Malgrat tot, el nostre objectiu sempre serà submergir-nos en altres temps, viure o reviure altres paisatges, llars i marcs institucionals; altres olors i diversions. L'esperit aventurer d'aquest viatge s'accentua en la mesura que els antics protagonistes no coneixien el que sobrevindria, cosa que nosaltres, temeràriament, gosem donar per sabuda; fet i fet, els antics protagonistes no apuntaven sempre cap el que finalment ha passat. Ens els imaginem més aviat lluitant per la supervivència, per eixir endavant de la millor manera possible, més que no com a programadors conscients d'una història lineal que, necessàriament, havia de dur-nos al nostre present. Serà un repte difícil entrar dins de cadascuna de les persones que ens han precedit. La història ens condueix indefugiblement a l'àmbit col·lectiu, a les generalitats i a un catàleg de números. Malgrat tot, no hauríem de perdre de vista el sentit particular i intransferible del que s'ha viscut.

Aquesta història va prenent nous sentits en la mesura que, al temps que és un mitjà d'introspecció col·lectiva i de recerca d'identitat, també pot ser coneguda i contrastada per visitants o turistes, ocasionals o recurrents, així com per habitants actuals vinguts d'altres periples i vicissituds. Amb tot,

aquest itinerari no deixa de ser, inevitablement, una invitació a descobrir, rescatar i repensar des d'un present accelerat i canviant. A més a més, vol plantejar el repte de no caure en tòpics i reduccionismes sinó, ben al contrari, suggerir múltiples vies d'aproximació. Les celebracions o commemoracions de fets passats poden posar de relleu determinats moments o personatges, sobre els quals sempre és possible aprofundir, però no haurien de fer-nos caure en el parany que la història es redueix a aniversaris i traços solts, o que Gandia i els Borja són la mateixa cosa.

Res més lluny de la nostra intenció que fer una història “oficial”, lluïda i benpensant per a quedar bé. En canvi, busquem un diàleg sincer i realista amb el nostre passat, distanciat dels xovinismes de pàtria local, que potser són consoladors o promotors d'una certa autoestima, però que ens allunyen de la veritat i d'una visió equilibrada i ponderada de la societat i del seu passat. No volem callar les glòries, però tampoc no amagarem les penes i les contradiccions. Més enllà de les hagiografies i dels crònics, reials o eclesiàstics, hi ha moltes històries viscudes i no explicades. No pretenem, per tant, fer “la història” sinó “una història” entre les possibles.

El fet de tractar d'una ciutat i no tant d'una regió ens condueix a partir no d'un territori ampli, encapçalat per ciutats com Dénia i Xàtiva, sinó d'un nou nucli urbà que naix i creix arran de la conquesta cristiana i del nou mapa urbà que es conforma en aquell moment. Gandia, doncs, serà una de les múltiples viles o ciutats mitjanes valencianes, l'evolució de la qual observarem al llarg de la nostra narració i que valorarem en l'epíleg. Amb tot, no podem obviar la realitat d'un territori poblat per endavant i després organitzat i dirigit des de la ciutat.

Per aquestes raons, hem començat la nostra història en el segle XIII. Per als interessats en els períodes previs, podem remetre a la nostra anterior Història de la Safor (des del punt de mira divulgatiu) o a altres obres d'investigació.

El mateix podem dir en relació al que serien unes saludables nocions geogràfiques. No hi sobraria saber alguna cosa d'uns terrenys d'al·luvió que, amb la constant i organitzada acció humana, des del temps dels romans o els àrabs, van acabar conformant l'horta de Gandia, antany famosa. Una horta envoltada de muntanyes que porten des del final de la serralada Prebètica fins als inicis de la Ibèrica. I que fins arribar al mar es troba amb els marenys i aiguamolls, abans arrossars i ara terrenys urbanitzats o reserva natural. O que a la confluència dels rius Serpis i Sant Nicolau s'alça un Grau, cara marítima de Gandia. La consulta dels treballs de Vicenç Rosselló, Vicent Fontavella o Juan Piqueras Haba seria sens dubte profitosa. La Biblioteca Històrica de l'Arxiu Històric de Gandia ofereix, d'altra banda, un marc i un mitjà escaient per a aquesta mena de consultes.

El fet urbà no ha estat sempre com avui el vivim i entenem. La ciutat s'ha conformat al llarg dels segles arran d'actes fundacionals i de la concessió de privilegis; a partir de la configuració d'una "universitat" amb un consell municipal i un corpus d'establiments o ordenances, a manera de constitució local; però sobretot a partir de la conformació d'un espai tancat, emmurallat, que l'ha definida i delimitada físicament i simbòlica. En bona mesura, el que anem a reviuire és una història de la "urbanització" entesa com un sistema de relacions en constant mutació, influït per l'evolució demogràfica, l'estructura dels poders, les formes de treball, les mentalitats i els mites col·lectius .

La ciutat tancada, però, no existeix: la ciutat és mercat, domini sobre la població i el territori circumdant; conflicte pel control d'aquest territori i configuració d'una mapa polític en què caldrà situar-se tan avantatjosament com siga possible. La basculació entre l'autonomia de la ciutat-estat i les dependències i interrelacions amb al regne, país, província o estat serà el gran joc de la vida ciutadana. No menor que aquella clàssica oposició entre la ciutat dels senyors (i senyorets) i el camp dels llauradors i dels jornalers. La "plaça" i altres espais ciutadans constituïran l'escenari per al mercat, les processons, el teatre o les contractacions. L'antic consell o l'Ajuntament modern seran els cervells ordinadors i ordenancistes.

Aprofitant la participació municipal en l'edició i el suggeriment d'Àlvar Garcia, hem inclòs una selecció d'imatges i descripcions de monuments. Bàsicament, es tracta que disposem d'uns referents visuals i simbòlics per a les èpoques de què tracten cadascun dels capítols. Juantxo Ribes ha aconseguit unes perspectives magnífiques i molt personals d'elements monumentals que conviden al diàleg entre present i passat. Així mateix, gràcies a la col·laboració d'Albert Vázquez, les hem acompanyades de descripcions sintètiques que expliquen el caràcter i la breu història de cada un dels elements triats: siga un palau, un circuit de muralles o un hotel contemporani.

EL PATRIMONI MONUMENTAL. IMATGES I TEXTOS

Fotografies: Juantxo Ribes Quiles
Redacció: Albert Vázquez Blanco
Jesús E. Alonso i López.



El castell de Bairén

Bairén encapçala i simbolitza un territori. Un de més ampli, en el qual s'emplaçaven els castells de Vilallonga, Palma, Borró i Vilella; i un altre de més restringit, que amb el temps esdevindria el terme general de Gandia. Va presidir formes dispars de poblament que s'anirien succeint en el temps, sota la seua senyoria al cim de la muntanyeta de sant Joan.

Ara com ara, els seus orígens es troben encara envoltats en un vel fosc, a l'espera de futures excavacions arqueològiques que hi vessen més llum. Tot amb tot, es pot deduir una ocupació certament antiga. S'han trobat restes que es remunten al paleolític, així com també del neolític i de l'edat del bronze. D'aquests primers temps s'han recollit ceràmiques fetes a mà, algunes puntes de fletxa i destrals; fins i tot fragments de molins barquiformes. Sembla que els primers elements constructius daten de l'edat dels metalls, època en què els incipients poblats començaven a situar-se en comes o promontoris elevats sobre l'entorn.

Més clares se'ns mostren les activitats i els testimonis durant l'època ibèrica, els quals parlen d'un veritable desenvolupament urbà dels poblats en altura (segles VI-I aC). D'aquests segles s'han localitzat elements autòctons, però també ceràmiques importades, amb vernís negre, i peces àtiques amb figures roges; o àmfores itàliques, cosa que ve a demostrar la intensa relació del món iber amb les influents civilitzacions de l'orient mediterrani. Les restes romanes i l'existència d'una potent almàssera ens confirmen una

Pàgina anterior:

Castell de Bairén. Mur de tàpia i torre de l'alcassaba envoltats d'una populosa vegetació amb espígol.

llarga ocupació durant els segles inicials de la nostra era. Els filòlegs, a més, opinen que el topònim, derivat de l'antropònim Varius o Barius, és llatí.

Després d'un abandó aparent en els segles VII-IX, Bairén començava a prendre la seua forma actual. El cert és que apareix anomenat així en les cròniques andalusines del segle XI. Donada la seua localització al nord de la taifa de Dénia, va assumir durant aquest segle una certa rellevància des del punt de mira estratègic, militar i administratiu. El domini del mar i del comerç va ser determinant en el floriment d'aquesta taifa. Al mateix temps i a l'empара de les seues muralles, un nucli de població important ocupava la vessant est, tot desenvolupant-se una medina o poblat permanent. Durant els sacsejats períodes de domini almoràvit i almohade es van realitzar millores i es va consolidar el sistema defensiu que ha arribat fins als nostres dies. Alguns autors emplacen als seus peus una batalla entre l'exèrcit almoràvit i Rodrigo Díaz de Vivar, el Cid, l'any 1097.

Del conjunt arquitectònic cal destacar la planta global, característica de la fortalesa islàmica, així com les sòlides muralles de tàpia (tabiya), fabricades mitjançant encofrats de fusta que s'omplien piconant terra barrejada amb calç, en ocasions també de maçoneria, i que encara es poden observar en certes tongades. La resta de la fortalesa superior o alcassaba va haver de patir contínues reformes, de les quals foren definitives les realitzades en època cristiana. L'alcassaba presenta una planta més o menys rectangular amb gruixuts murs –ara de pedra acarada i morter de calç–, torres en els cantons i el vell portal de carreus i arc de mig punt a la cara est.

L'estructura del castell consta de tres zones fonamentals:

L'ALBACAR. Plaçat en la part oest, té forma triangular i una superfície de 2,5 ha. Es troba fortament defensat per muralles, avantmuralla i torres. La seua funció, en època andalusí, era la d'acollir i servir de recer a la població de les alqueries properes, així com al seu bestiar i les seues riqueses, en cas de perill. Es va abandonar en època cristiana.

L'ALCASSABA. Situada al cim de la muntanya, és el castell pròpiament dit, on s'exercien les funcions administratives i militars. Hi residien els cadis, alcaids o autoritats i la guarnició militar. I allà es situava l'aljub o gran cisterna de 10 x 5 metres.

LA VILA se situa a l'est del turó. Comprèn prop de set hectàrees, protegides per un mur amb merlets, i on encara es distingeixen les restes ruïnoses de les edificacions.

En aquesta vila s'instal·laren els nous pobladors cristians,

després de les donacions fetes pel monarca Jaume I en la dècada de 1240. No obstant això, durant els segles XIII i XIV, bona part de la seua població es va traslladar al pla, contribuint així al desenvolupament de la vila incipient de Gandia. El castell i els seus elements es van remodelar amb una funcionalitat militar, cosa que es va fer evident durant la guerra de Castella (1356-1365). Amb el segle XV va començar el seu abandó i es va establir una ermita amb l'advocació de Sant Joan, nom amb què es coneix popularment el monticle i la zona. Durant el XVI ja es trobava en ruïnes i fins i tot era objecte d'espoliació per cercadors de tresors. Al XVIII s'abancalaren els turons, tot accelerant-ne la degradació.

El lloc és un dels darrers contraforts del massís del Mondúber i, als seus peus, brollen els ullals que alimenten els canals de la marjal de Gandia-Xeresa-Xeraco. S'hi accedeix pel camí de la Banyosa i un senderol. El paratge i les restes del castell van passar a ser propietat municipal el 1995. Una escola taller hi va treballar durant alguns anys i existeix un pla director d'actuacions de 1998.

Bibliografia

(1996): *Bairén i Els castells de la Safor. Gandia*: Casa d'Oficis Castell de Bairén.

BAZZANA, André (1983): 'El món Islàmic'. A *El llibre de la Safor*. [SI]: [sn], pp. 249-256.

CARDONA ESCRIVÀ, Joan (2001): 'El Castell de Bairén'. A *Llibret Corea 2001*. Gandia: Associació Cultural Falla Sagrada Família Corea, pp. 117-120.